



Research Paper

The Role of Belief in the Afterlife in Giving Meaning to Life from the Perspectives of Allameh Tabataba'i and Charles Taylor

Zeinab Darvishi ^{*1} , Qodratullah Qorbani ² 

¹ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. zinab455@iau.ac.ir

² Professor of Philosophy, Kharazmi University, Tehran, Iran. qodratullahqorbani@khu.ac.ir

[10.22080/jepr.2026.30685.1312](https://doi.org/10.22080/jepr.2026.30685.1312)**Received:**

August 16, 2025

Accepted:

May 10, 2026

Available online:

May 29, 2026

Keywords:

Belief in the afterlife, Meaning of life, Faith, Allameh Tabataba'i, Charles Taylor

Abstract

The question of the meaning of life is one of the most fundamental issues in the philosophy of religion, and belief in the afterlife plays a central role in its explanation. The aim of this study is to analyze and compare the role of belief in the afterlife in giving meaning and direction to human life from the viewpoints of Allameh Tabataba'i and Charles Taylor. The main question of the article is: How does belief in the hereafter, in the thought of these two thinkers, provide human life with meaning and orientation? This research employs a comparative, descriptive-interpretive method. The primary sources include the works of Allameh Tabataba'i—especially the Tafsir al-Mizan and his philosophical writings—as well as the works of Charles Taylor, notably *A Secular Age* and *Sources of the Self*. The findings indicate that in Allameh Tabataba'i's intellectual framework, belief in the afterlife is interpreted on the basis of ontological foundations and the human being's connection with a transcendent source. It explains the essence of meaning, value, and direction in life in relation to ultimate perfection and encounter with God. In contrast, Taylor—within his philosophical anthropology—views belief in the afterlife not merely as a religious doctrine but as a marker of preserving a horizon of transcendence within a secular world. Thus, despite their metaphysical and historical differences, both thinkers affirm that faith in the afterlife plays a fundamental role in endowing human life with meaning and purposiveness.

*Corresponding Author: Zeinab Darvishi

Address: Islamic Azad University, Ahvaz, Iran.

Email: zinab455@iau.ac.ir



Extended Abstract

1. Introduction

The question of the meaning of life has been one of the most fundamental concerns of human thought. In Islamic philosophy—particularly in the thought of Allameh Tabatabai—meaning is understood in relation to the existential end of the human being and his relation to both origin and return (mabda' and ma'ad). From Tabatabai's perspective, worldly life acquires significance only in connection with the afterlife and the soul's journey toward perfection. Without belief in the afterlife, the system of human values and ultimate ends becomes fragmented and deprived of coherence.

In contemporary thought, Charles Taylor likewise argues that the secular individual, lacking a transcendent horizon, faces a crisis of identity and meaninglessness. Adopting a comparative approach, this study examines the role of belief in the afterlife in providing meaning, hope, and purposiveness to life in the thought of these two thinkers. It seeks to create a framework for philosophical dialogue between Islamic philosophy and contemporary philosophy of religion.

2. Discussion

In Allameh Tabatabai's thought, the "afterlife" is not merely a theological concept referring to life after death, but an ontological reality and a higher stage of human existence. Drawing upon the principles of Transcendent Theosophy particularly the primacy of existence the gradation of existence and substantial motion he views the human being as a dynamic entity moving from the material level toward immateriality and proximity to the Divine. Accordingly, the afterlife is not a realm disconnected from this world,

but the ultimate stage of the continuous existential journey that begins in this life and reaches full manifestation in the Resurrection.

In *Al-Mizan*, the Resurrection is interpreted as the unveiling of the inner reality of existence and of human deeds. Death is not the end of life, but a transition from a weaker mode of existence to a more intense and perfected one. From this perspective, the afterlife is a formative and intrinsic reality rooted in the very structure of human existence. From the moment of creation, the human being is set upon a path of return to God—a return grounded in his divine nature.

Tabatabai understands *fiṭrah* as the innate inclination toward truth and absolute perfection. This inclination determines the direction and meaning of life and shows that without reference to the ultimate end, a complete understanding of the human being is impossible. With his acceptance of substantial motion in the soul, he presents the human being as a dynamic reality in constant becoming, progressing from sense perception and imagination toward intellect and immaterial perfection. In this process, human actions and intentions are not merely conventional acts; they shape one's existential structure and determine one's true form.

In the afterlife, this inner and spiritual form becomes manifest. Reward and punishment are therefore not externally imposed, but the natural manifestation of one's existential quality. The ultimate goal of this movement is the "encounter with God", understood as attaining a degree of perfection in which the human being witnesses the Divine presence.

Thus, in Tabatabai's thought, the meaning of life is fundamentally



intertwined with belief in the afterlife. This world is a prelude and a field for the hereafter; detached from its divine end, it is reduced to mere amusement and purposelessness. Faith in the afterlife opens horizons of meaning, moral responsibility, and hope, interpreting human life within the framework of its existential journey toward absolute perfection.

Charles Taylor holds that in the premodern era, faith in God and the afterlife was socially taken for granted and, by virtue of its obviousness, endowed life with meaning and direction. In the modern age, however, such faith becomes “reflective”—a belief that must be accepted consciously and critically, in relation to personal experience. Consequently, the modern person can no longer rely solely on traditional presuppositions to find meaning; rather, faith and values must be reconsidered and rearticulated. Hence, in Taylor’s view, faith plays a vital role in preserving coherence, orientation, and meaningfulness in contemporary life.

Taylor argues that in the secular age, the weakening of religious institutions and the expansion of individualism have precipitated a crisis of meaning. In this condition, the modern individual—no longer anchored by transcendent horizons or traditional frameworks of meaning—experiences life as fragmented, empty, and directionless. To overcome this crisis, Taylor contends, one must re-embrace some form of transcendent horizon of meaning—religious, moral, or ideal—so that personal life can regain coherence and orientation.

For Taylor, human life requires a “transcendent horizon” to become meaningful—an outlook that lifts life beyond everydayness and nihilism. In the

past, faith in God and the afterlife naturally fulfilled this function, but in the modern world such faith has become reflective and subject to reassessment. Taylor maintains that belief in the afterlife is among the most significant instances of such a transcendent horizon, for it gives direction to actions, values, and choices, protecting the individual from feelings of emptiness and aimlessness. Thus, belief in the afterlife can remain, even within a secular world, a source of meaning, coherence, and moral motivation.

3. Comparative Analysis

This section shows that both Taylor and Allameh Tabatabai regard afterlife belief—or, more broadly, a transcendent horizon—as a condition for a meaningful and coherent life, albeit from two different angles. Taylor analyzes the crisis of meaning in the modern, secular world and argues that without transcendent horizons, the human being succumbs to emptiness and lack of direction; such horizons may be religious, moral, or humanistic. In contrast, Tabatabai, with a theological and metaphysical approach, emphasizes that life is meaningful only when understood in relation to divine nearness and the afterlife.

Their common ground is that both subordinate meaning to something beyond everyday life. The key difference is that Taylor offers a social and plural analysis, while Tabatabai presents a religious and metaphysical one. Taylor holds that transcendent horizons of meaning are not confined to religious belief; they can take the form of moral values, human ideals, and aims such as social justice, environmental stewardship, or scientific progress. These horizons confer direction and coherence upon life and rescue the individual from emptiness.



In comparative perspective, Tabatabai underscores the theological dimension and the human bond with the afterlife and divine proximity, whereas Taylor focuses more on the social and psychological aspects of meaning in the modern world. The conclusion is that belief in the afterlife—whether explicitly religious or symbolically/morally construed—can offer an effective response to the contemporary crisis of meaning, rendering human life purposeful and meaningful.

4. Conclusion

This research shows that belief in the afterlife and horizons are meaningful for humans.

In Charles Taylor's view, modern humans, even if secular, need horizons beyond everyday life to have a meaningful life. These horizons can be religious, moral, or ideal. Therefore, both thinkers emphasize the important point that humans need a superior horizon to escape from crisis and achieve coherence and purpose.



علمی

نقش آخرت‌باوری در معنابخشی زندگی از دیدگاه علامه طباطبایی و چارلز تیلور

زینب درویشی*^۱، قدرت الله قربانی^۲ ^۱ استادیار گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی اهواز، ایران. zinab455@iaau.ac.ir^۲ استاد فلسفه، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. qodratullahqorbani@khu.ac.ir [10.22080/jepr.2026.30685.1312](https://doi.org/10.22080/jepr.2026.30685.1312)

چکیده

پرسش از معنای زندگی از بنیادی‌ترین مسائل فلسفه‌ی دین است و باور به آخرت در تبیین آن نقشی محوری دارد. هدف این پژوهش، تبیین و مقایسه‌ی نقش باور به آخرت در معنابخشی و جهت‌دهی به زندگی از منظر علامه طباطبایی و چارلز تیلور است. سؤال اصلی مقاله آن است که: باور به جهان آخرت چگونه در اندیشه‌ی این دو متفکر، زندگی انسان را واجد معنا و جهت می‌سازد؟ این پژوهش با روش تحلیل تطبیقی و توصیفی - تفسیری انجام گرفته است. منابع اصلی پژوهش شامل آثار علامه طباطبایی، به‌ویژه تفسیر المیزان و نوشته‌های فلسفی ایشان، و نیز آثار چارلز تیلور به‌ویژه عصر سکولار است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در منظومه‌ی فکری علامه طباطبایی، آخرت‌باوری بر مبنای هستی‌شناسی وجودی و پیوند انسان با مبدأ متعالی تفسیر می‌شود و اساس معنا، ارزش و جهت زندگی را در نسبت با کمال نهایی و لقای الهی توضیح می‌دهد. در مقابل، تیلور در چارچوب انسان‌شناسی فلسفی خود، آخرت‌باوری را نه صرفاً اعتقادی دینی بلکه نشانه‌ای از حفظ افق متعالی معنا در جهان سکولار می‌داند. در نتیجه، با وجود تفاوت‌های متفاوتی و تاریخی، هر دو اندیشمند بر این باورند که ایمان به آخرت نقش بنیادینی در معناداری و جهت‌مندی زندگی انسان دارد.

تاریخ دریافت:

۱۱ آذر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲۰ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۸ خرداد ۱۴۰۵

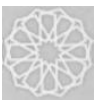
کلیدواژه‌ها:

آخرت‌باوری، معنای زندگی، ایمان، علامه طباطبایی، چارلز تیلور

* نویسنده مسئول: زینب درویشی

آدرس: دانشگاه آزاد اسلامی اهواز، اهواز، ایران.

ایمیل: zinab455@iaau.ac.ir



۱ مقدمه

پرسش از معنای زندگی از کهن‌ترین و ماندگارترین دغدغه‌های اندیشه انسانی است. از دیرباز، فیلسوفان و متفکران کوشیده‌اند به این پرسش بنیادین پاسخ دهند که زندگی انسان بر چه اساسی معنا می‌یابد و چه چیزی می‌تواند به آن جهت و غایت بخشد (فرانکل، ۱۳۸۸، ص ۴۲). در سنت فلسفه اسلامی، این پرسش همواره در پیوند با مسئله غایت وجودی انسان و نسبت او با مبدأ و معاد مطرح شده است. بر همین اساس، معنای زندگی نه امری صرفاً ذهنی یا قراردادی، بلکه حقیقتی عینی و مبتنی بر ساختار هستی انسان تلقی می‌شود. این تلقی در اندیشه علامه طباطبایی به اوج تبیین فلسفی خود می‌رسد؛ جایی که ایشان با تکیه بر مبانی حکمت متعالیه و آموزه‌های قرآنی، حیات انسانی را در امتداد سیر وجودی نفس و حرکت آن به سوی کمال نهایی و لقای الهی تفسیر می‌کند. از منظر علامه، زندگی دنیوی تنها در نسبت با حیات اخروی و مرتبه نهایی وجود انسان واجد معنا و جهت است و بدون باور به آخرت، نظام ارزش‌ها و غایات انسانی دچار گسست و فروکاست می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۷۴؛ ج ۲، ص ۴۶۱). یکی از محورهای اساسی در این پاسخ‌ها، باور به جهان آخرت است؛ زیرا اندیشه آخرت‌باورانه نه تنها ناظر به سرنوشت نهایی انسان است، بلکه می‌تواند مبنایی برای ارزش‌گذاری افعال، اخلاق و امید به فراروی از محدودیت‌های زندگی دنیوی فراهم آورد (الویری، ۱۳۹۲، ص ۶۸). در واقع، آخرت‌باوری از دید بسیاری از فیلسوفان و الهی‌دانان، پاسخی وجودی به بحران پوچی و بی‌معنایی در جهان معاصر به شمار می‌آید (تیلور، ۱۳۸۹، ص ۲۷۵). با ظهور مدرنیته و سیطره نگرش سکولار، افق‌های سنتی معنا و باور به حیات اخروی دچار دگرگونی شد و در نتیجه، مسئله معنای زندگی بار دیگر به کانون تأملات فلسفی بازگشت (تیلور، ۱۳۹۸، ص ۵۳۲). در این میان، چارلز تیلور، فیلسوف معاصر کانادایی، در آثار خود به‌ویژه کتاب *عصر سکولار*، نشان داده است

که حتی انسان سکولار نیز بدون نوعی افق متعالی معنا دچار بحران هویت و گسست در تجربه زیسته خود می‌شود و باورهای دینی، از جمله آخرت‌باوری، همچنان می‌توانند نقشی اساسی در هدف‌مندی و معناداری زندگی داشته باشند (Taylor, 2007, p. 723).

از سوی دیگر، در سنت فلسفی اسلامی، علامه طباطبایی با تکیه بر مبانی حکمت متعالیه و آموزه‌های قرآنی در *تفسیر المیزان*، آخرت را مرتبه نهایی وجود انسان و غایت کمال او می‌داند و آن را مبدأ ارزش و معنا در حیات دنیوی تفسیر می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۷۴؛ ج ۲، ص ۴۵۵). در منظومه فکری علامه، آخرت نه صرفاً مرحله‌ای پس از مرگ، بلکه مرتبه‌ای از وجود است که در امتداد سیر وجودی انسان تحقق می‌یابد (همان، ج ۲، ص ۴۶۱).

بررسی تطبیقی این دو رویکرد از آن رو اهمیت دارد که آنها از دو بستر معرفتی و فرهنگی متفاوت برمی‌خیزند، اما در یک دغدغه مشترک تلاقی می‌کنند که آن حفظ معنا و جهت در زندگی انسانی در مواجهه با مرگ و محدودیت‌های وجودی است. تاکنون پژوهش‌هایی درباره «معنای زندگی در فلسفه اسلامی» (رضایی، ۱۳۹۷، ص ۸۸) یا «تجربه دینی در اندیشه تیلور» (Smith, 2014, p. 112) انجام شده است، اما پژوهشی که به‌طور خاص به نقش آخرت‌باوری در معنابخشی زندگی در اندیشه هر دو متفکر بپردازد، کمتر دیده می‌شود. از این رو، تحقیق حاضر در پی آن است که این خلأ پژوهشی را پر کند و زمینه گفتگویی فلسفی میان سنت اسلامی و فلسفه دین معاصر را فراهم آورد.

هدف این پژوهش، تبیین این مسئله است که باور به آخرت چگونه در منظومه فکری علامه طباطبایی و چارلز تیلور موجب معنا، امید و هدف‌مندی در زندگی انسان می‌شود. پرسش اصلی تحقیق بدین صورت طرح می‌گردد که باور به جهان آخرت چه نقشی در معنابخشی و جهت‌یابی زندگی از منظر این دو متفکر دارد؟ این پژوهش با روش



انسان‌شناختی دیدگاه ایشان درباره معاد و آخرت اختصاص یافته است. این پژوهش‌ها غالباً بر این نکته تأکید دارند که علامه، با تلفیق حکمت متعالیه و تفسیر قرآن، آخرت را نه صرفاً رویدادی پس از مرگ، بلکه مرتبه‌ای از ظهور حقیقت وجودی انسان و عالم می‌داند (حسینی، ۱۳۹۳؛ محمدی، ۱۳۹۶). با این حال، بیشتر این آثار تمرکز خود را بر تبیین معاد جسمانی، تجرد نفس یا تفسیر آیات قیامت نهاده‌اند و کمتر به‌طور مستقل به نقش آخرت‌باوری در «معناداری زندگی» از منظر وجودی پرداخته‌اند.

در فلسفه معاصر غرب، مسئله معنای زندگی عمدتاً در بستر نقد سکولاریسم و پیامدهای آن برای تجربه زیسته انسان بررسی شده است. چارلز تیلور از جمله متفکرانی است که در آثار خود، به‌ویژه عصر سکولار، نشان داده است حذف افق‌های متعالی معنا، انسان مدرن را با بحران هویت، گسست اخلاقی و احساس پوچی مواجه می‌سازد (Taylor, 2007). پژوهش‌های متعددی با تمرکز بر اندیشه تیلور، به تحلیل مفاهیمی چون «افق متعالی»، «شرایط باور» و «تجربه دینی» پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که حتی در جهان سکولار، نوعی گرایش به فراروی از افق‌های صرفاً درون‌ماندگار همچنان وجود دارد (Smith, 2014; Connolly 2011). با این حال، در این آثار، آخرت‌باوری بیشتر به‌عنوان یکی از مصادیق تاریخی یا نمادین افق متعالی مطرح شده و کمتر به‌صورت یک مؤلفه فلسفی مستقل در معنابخشی زندگی تحلیل شده است.

در سطح مطالعات تطبیقی، برخی پژوهش‌ها کوشیده‌اند میان فلسفه اسلامی و فلسفه معاصر غرب درباره معنای زندگی یا تجربه دینی گفتگو برقرار کنند. این آثار غالباً به مقایسه کلی مفاهیمی چون خدا، ایمان، اخلاق یا معنویت پرداخته‌اند (Nasr, 2002; Legenhausen, 2010). اما پژوهشی که به‌طور خاص به نقش آخرت‌باوری در معنابخشی و جهت‌دهی به زندگی انسان و آن هم در چارچوب مقایسه تطبیقی میان اندیشه علامه طباطبایی و چارلز تیلور بپردازد، کمتر به چشم می‌خورد.

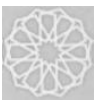
تحلیل تطبیقی و توصیفی - تفسیری، به بررسی متون اصلی دو اندیشمند و تحلیل مفهومی مقولاتی چون آخرت، معنا و غایت وجودی می‌پردازد. ساختار مقاله بدین ترتیب است: در بخش نخست، مبانی آخرت‌باوری در اندیشه علامه طباطبایی بررسی می‌شود؛ در بخش دوم، تلقی تیلور از معنای زندگی و جایگاه افق‌های متعالی معنا تحلیل می‌گردد؛ و در بخش سوم، مقایسه تطبیقی این دو دیدگاه از حیث کارکرد معنابخشی آخرت‌باوری ارائه می‌شود. در پایان نیز، نتایج و پیامدهای فلسفی این مقایسه برای گفتگوی میان فلسفه اسلامی و فلسفه دین معاصر جمع‌بندی خواهد شد.

۲ پیشینه پژوهش

مسئله معنای زندگی و نسبت آن با باورهای دینی، به‌ویژه ایمان به آخرت، از جمله موضوعاتی است که در دهه‌های اخیر توجه گسترده‌ای را در حوزه‌های فلسفه دین، الهیات و مطالعات میان‌رشته‌ای به خود جلب کرده است. این مسئله هم در سنت فلسفی اسلامی و هم در فلسفه معاصر غرب، به‌ویژه در مواجهه با سکولاریسم و بحران معنا، مورد واکاوی قرار گرفته است.

در سنت فلسفه اسلامی، پژوهش‌های متعددی به تبیین معنای زندگی بر اساس غایت‌مندی هستی و کمال نفس پرداخته‌اند. برخی آثار با تمرکز بر آرای فیلسوفانی چون فارابی، ابن‌سینا و ملاصدرا، نشان داده‌اند که معنای زندگی در این سنت، امری عینی و مبتنی بر ساختار وجودی انسان است که در نسبت با سعادت اخروی و قرب الهی تحقق می‌یابد (رضایی، ۱۳۹۷؛ نصری، ۱۳۹۴). در این میان، شماری از پژوهش‌ها به‌طور خاص به اندیشه ملاصدرا پرداخته و با تأکید بر حرکت جوهری و تشکیک وجود، آخرت را مرحله نهایی سیر وجودی انسان و مبنای معنا و ارزش حیات دنیوی دانسته‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۵؛ یزدان‌پناه، ۱۳۹۰).

در خصوص اندیشه علامه طباطبایی، آثار متعددی به بررسی مبانی هستی‌شناختی و



اتحاد عاقل و معقول، کوشیده است تا آموزه قرآنی آخرت را از سطح تفسیر کلامی به سطح تبیین فلسفی - وجودی ارتقا دهد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۷۲-۲۷۶؛ نیز ر.ک: طباطبایی، ۱۳۶۴، ص ۹۱).

در اندیشه او، آخرت نه صرفاً مرحله‌ای زمانی پس از مرگ، بلکه مرتبه‌ای از هستی و بُعد نهایی وجود انسان است که در تداوم مراتب وجودی عالم تحقق می‌یابد. بر اساس مبنای اصالت وجود، علامه همانند ملاصدرا، حقیقت را به وجود نسبت می‌دهد و ماهیت را امری اعتباری می‌داند. از این رو، مراتب عالم بر پایه شدت و ضعف در تحقق وجود سامان می‌یابند؛ به گونه‌ای که عالم ماده، ضعیف‌ترین مرتبه وجود، و عوالم برتر همچون عالم مثال، عقل و قیامت، مراتب کامل‌تر و شدیدتر همان حقیقت واحد وجود به‌شمار می‌روند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۹-۴۲؛ طباطبایی، ۱۳۶۴، ص ۱۰۳).

بر این اساس، آخرت در نگاه علامه، صورت تام و ظهور کامل حقیقت وجودی عالم است؛ مرتبه‌ای که در آن حجاب ماده، زمان و کثرت‌های اعتباری کنار می‌رود و اشیاء و انسان‌ها در تمام حقیقت وجودی خود آشکار می‌شوند. وی در تفسیر *المیزان* تصریح می‌کند که «قیامت، ظهور ملکوت عالم است»؛ یعنی مرتبه‌ای که باطن هستی، که هم‌اکنون نیز در وجود اشیاء نهفته است، برای انسان مکشوف می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۷۴؛ ج ۲، ص ۴۶۱).

این تبیین، مستقیماً برآمده از نظریه حرکت جوهری ملاصدرا است که علامه آن را در آثار تفسیری و فلسفی خود بازخوانی و تعمیق می‌کند. بر اساس این نظریه، جوهر عالم، به‌ویژه نفس انسانی، در حال حرکت و تکامل ذاتی است و این حرکت، حرکتی وجودی و درونی به‌سوی مراتب عالی‌تر هستی محسوب می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۷۵؛ طباطبایی، ۱۳۶۴، ص ۱۱۸). انسان در بستر حیات دنیوی، از مرتبه مادی به مرتبه‌ای تجردی‌تر سیر می‌کند تا سرانجام به کمال نهایی خویش، یعنی لقای الهی، دست یابد. بدین ترتیب، آخرت نتیجه تکوینی حرکت وجودی

از این رو، می‌توان گفت خلأ اصلی در پیشینه پژوهش، فقدان تحلیلی تطبیقی است که از یک‌سو، آخرت‌باوری را در دستگاه هستی‌شناختی و انسان‌شناختی علامه طباطبایی به‌مثابه مبنای عینی معنا بررسی کند و از سوی دیگر، جایگاه آن را در اندیشه چارلز تیلور به‌عنوان نماد یا حامل افق متعالی معنا در جهان سکولار تحلیل نماید. پژوهش حاضر درصدد است با پر کردن این خلأ، زمینه گفتگویی فلسفی میان فلسفه اسلامی و فلسفه دین معاصر را فراهم آورد و نقش بنیادین آخرت‌باوری در معناداری زندگی انسان را از دو افق معرفتی متفاوت روشن سازد.

۳ مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی آخرت در اندیشه علامه طباطبایی

در منظومه فکری علامه طباطبایی، آموزه «آخرت» نه صرفاً مفهومی کلامی درباره حیات پس از مرگ، بلکه حقیقتی هستی‌شناختی و وجودی است که تداوم و کمال هستی انسان را تبیین می‌کند. در تفسیر المیزان و آثار فلسفی ایشان، حیات آخری بر مبنای «تشکیک وجود» و «حرکت جوهری» تفسیر می‌شود؛ به این معنا که هستی انسان در مسیر تکامل وجودی خود از مرتبه مادی به مرتبه تجرد و قرب الهی سیر می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۱). بدین ترتیب، آخرت در اندیشه علامه نه امری منقطع از دنیا، بلکه بُعد نهایی و غایی همان وجود انسانی در سیر پیوسته او به‌سوی کمال مطلق است.

۳/۱ هستی‌شناسی آخرت: تداوم وجودی و ظهور حقیقت

دیدگاه علامه طباطبایی در تبیین مسئله آخرت، بر مبنای فلسفی «حکمت متعالیه» استوار است و در این زمینه به‌روشنی از دستگاه فکری صدرالمتألهین شیرازی پیروی می‌کند. وی با پذیرش اصول بنیادینی چون اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری و



آخرت ممکن نیست؛ زیرا آخرت در منظومه فکری علامه نه امری زمانی و بیرونی، بلکه بُعد نهایی وجود انسان و غایت حرکت هستی اوست. انسان‌شناسی علامه طباطبایی مبتنی بر سه اصل کلیدی است: فطرت الهی، حرکت جوهری نفس، و غایت وجودی در لقای الهی. این سه مبنا با یکدیگر پیوندی درونی دارند و تبیین‌گر نحوه‌ی نسبت انسان با آخرت و معنای زندگی او هستند.

فطرت الهی: مبنای جهت‌گیری وجودی انسان

علامه طباطبایی در تفسیر خود از آیات قرآن، به‌ویژه آیه «فُطِرَتِ لِلَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم: ۳۰)، فطرت را ساختار وجودی انسان می‌داند که در آن گرایش به حق و کمال مطلق به نحو ذاتی و غیراکتسابی نهاده شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۷۳). از دید او، انسان به‌گونه‌ای آفریده شده که حقیقتاً در طلب کمال است، و این کمال نهایی جز خداوند متعال نیست. فطرت انسان همان نهاد وجودی است که او را به‌سوی مبدأ متعالی سوق می‌دهد؛ از این رو، حرکت به‌سوی خداوند امری وجودی و درونی است، نه صرفاً فرمانی بیرونی یا اخلاقی.

بر اساس این تلقی، انسان به‌طور فطری عاشق کمال است و میل درونی او به بی‌نهایت، گواه آن است که مقصد نهایی‌اش در قلمرو مادی تحقق نمی‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۵، ص ۳۱۲). در واقع، فطرت گرایش به مطلق است و همه تمایلات جزئی، نشانه‌ها و تجلیات این میل ذاتی‌اند. این گرایش درونی، بنیان معنابخشی زندگی انسان است؛ زیرا زندگی زمانی معنا دارد که در مسیر فطری سیر به سوی کمال مطلق قرار گیرد. از همین روست که علامه در تفسیر آیه «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره: ۱۵۶) تأکید می‌کند: «این بازگشت، رجوعی وجودی است، نه مکانی؛ زیرا انسان در ذات خود متحرک به‌سوی خداوند است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۱).

انسان است، نه امری قراردادی، تحمیلی یا صرفاً وعده‌ای بیرونی.

علامه این معنا را با استناد به آیات قرآن، از جمله «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره: ۱۵۶) و «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ» (انشقاق: ۶)، تبیین می‌کند و رجوع به خداوند را حرکتی وجودی، تدریجی و درونی می‌داند که از آغاز آفرینش نفس شروع شده و در قیامت به ظهور کامل خود می‌رسد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۲۴۵).

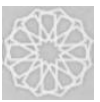
از منظر علامه، پیوند آخرت با هستی انسان از رهگذر فطرت الهی نیز قابل توضیح است. فطرت انسان گرایش ذاتی به سوی کمال مطلق دارد و این میل فطری، حیات دنیوی را به‌سوی مقصدی متعالی جهت می‌دهد. از این رو، آخرت نه امری تحمیلی یا صرفاً اعتقادی، بلکه مقصد طبیعی و ضروری سیر وجودی انسان به‌سوی حقیقت نهایی خویش است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۸۵؛ طباطبایی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۲).

بدین‌سان، می‌توان گفت که علامه طباطبایی در تفسیر فلسفی آخرت، دنباله‌رو و درعین‌حال مفسر خلاق اندیشه صدرایی است. او آموزه قرآنی آخرت را با مبانی فلسفی ملاصدرا تلفیق کرده و از آن تبیینی ارائه داده است که در آن، پیوستگی هستی، حرکت جوهری و تجرد نفس، بنیان درک معاد را تشکیل می‌دهد. در نتیجه، آخرت در اندیشه او مرتبه نهایی ظهور وجود، تحقق غایت انسان و اساس معنا و ارزش در زندگی است؛ حقیقتی که نه در آینده‌ای دور، بلکه در باطن هستی و در مسیر فعلیت‌یابی انسان هم‌اکنون جریان دارد.

۳٫۲ انسان‌شناسی آخرت‌محور: فطرت،

حرکت و غایت

یکی از مؤلفه‌های بنیادین اندیشه فلسفی و تفسیری علامه طباطبایی، نگاه او به انسان به‌عنوان موجودی دارای سیر و حرکت وجودی است که از مبدأ الهی آغاز می‌کند و به همان مبدأ بازمی‌گردد. در این چارچوب، فهم انسان بدون درک نسبت او با



حرکت جوهری نفس: مسیر تکوینی انسان به سوی آخرت

علامه طباطبایی، در پی ملاصدرا، انسان را موجودی می‌داند که جوهر وجودش در حال حرکت و تکامل است. وی نظریه حرکت جوهری صدرایی را می‌پذیرد و آن را مبنای فلسفی رجوع انسان به خدا و تبیین آخرت می‌داند (صدرالمآلهین، ۱۳۶۶، ج ۸، ص ۲۹۱؛ طباطبایی، ۱۳۷۵، ص ۲۶۵). بر اساس این دیدگاه، حرکت تنها صفت عرضی نیست، بلکه در جوهر اشیاء و به‌ویژه در نفس انسانی جاری است. نفس در آغاز، مادی و وابسته به بدن است، اما با ادراک، تفکر و تهذیب نفس، به تدریج از مادیت فاصله گرفته و به مجرد نزدیک می‌شود. این حرکت، سیر ذاتی و درونی وجود انسان است که از مرتبه حس آغاز می‌شود، از مرتبه خیال می‌گذرد، و در مرتبه عقلانی و روحانی به کمال می‌رسد. بدین ترتیب، حیات دنیوی نه یک وضعیت ثابت، بلکه مرحله‌ای از تکامل وجودی انسان است که در نهایت به حیات اُخروی می‌انجامد. از نظر علامه، مرگ قطع حیات نیست، بلکه عبور از مرتبه‌ای به مرتبه دیگر از وجود است. بنابراین، آخرت نتیجه طبیعی سیر تکوینی انسان است؛ همان‌گونه که بلوغ نتیجه طبیعی رشد جسمانی است.

او در المیزان تصریح می‌کند: «نفس انسانی در مسیر وجودی خود، در هر لحظه صورت جدیدی از هستی می‌یابد، و اعمال و نیت‌های او در دنیا، صورت ملکوتی او را در آخرت شکل می‌دهد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۱). بر این اساس، آخرت مخلوق انتخاب‌ها و افعال انسان است و چهره حقیقی او در آن عالم ظهور می‌یابد. پاداش و کیفر، در این تفسیر، واقعیت‌هایی تکوینی‌اند، نه قراردادهایی تشریحی. انسان در آخرت با «خود وجودی» خویش مواجه می‌شود؛ همان خودی که در دنیا ساخته است.

غایت وجودی و لقای الهی: کمال نهایی انسان
در نگاه علامه طباطبایی، غایت نهایی انسان لقای الهی است؛ یعنی وصول وجودی به مرتبه‌ای که انسان به شهود حضور الهی و اتحاد با حقیقت

هستی نائل شود. این معنا ریشه در آیات متعددی دارد، از جمله «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ» (انشقاق: ۶). وی در تفسیر این آیه می‌گوید: «کدح انسان به‌سوی خداوند، حرکت جوهری و فطری او به‌سوی لقای الهی است؛ لقای که نهایت کمال و فعلیت وجودی انسان است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۲۸۵). در این تفسیر، لقای الهی نه به معنای ملاقات مکانی یا حسی، بلکه به معنای وصول وجودی و شهود حضوری است. انسان در این مرحله، از تعلقات مادی و محدودیت‌های فردی رها شده و در مرتبه‌ای از وجود قرار می‌گیرد که قرب به حق تعالی در آن عین تحقق انسانیت است. بنابراین، آخرت غایت طبیعی و نهایی مسیر تکاملی انسان است، و زندگی دنیوی زمانی معنا دارد که در جهت این غایت تنظیم شود.

پیوند اخلاق، عمل و هستی در انسان‌شناسی علامه

از تبیین فوق می‌توان دریافت که در اندیشه علامه، رابطه‌ای وجودی میان اخلاق، عمل و هستی برقرار است. اعمال انسان در دنیا، صرفاً رفتارهایی اعتباری نیستند، بلکه در ساحت وجودی او نقش می‌بندند و هویت واقعی‌اش را شکل می‌دهند. در نتیجه، آخرت صرفاً صحنه داوری بیرونی نیست، بلکه تجلی درونی و عینی حقیقت وجودی انسان است. هر عمل نیک یا بد، صورتی وجودی دارد که در عالم آخرت آشکار می‌شود و انسان خود، مظهر و حامل نتیجه اعمال خویش خواهد بود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۳). این دیدگاه، پیوندی عمیق میان انسان‌شناسی و اخلاق برقرار می‌کند. از آن‌جا که انسان در حال شدن است و هر لحظه صورت وجودی تازه‌ای می‌گیرد، اخلاق در اندیشه علامه نقشی هستی‌شناختی می‌یابد: فضایل و رذایل، صرفاً حالات روانی نیستند، بلکه کیفیت‌های وجودی‌اند که در ساختار هستی انسان اثر می‌گذارند و سرنوشت اخروی او را رقم می‌زنند. از این منظر، زندگی اخلاقی معنادارترین نوع زندگی است، زیرا در



می‌سازد. به تعبیر او: «زندگی دنیا اگر از جهت پیوند با آخرت نگریسته شود، عین معنا و ارزش است، و اگر از آن جدا گردد، جز پوچی و بی‌ثمر بودن چیزی در بر ندارد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۲۸۵). در این بیان، معنای زندگی به‌گونه‌ای وجودی و نه صرفاً ذهنی تبیین می‌شود؛ یعنی ارزش و معنا در نفس ارتباط انسان با غایت و مقصد نهایی‌اش تحقق دارد، نه در لذت یا موفقیت دنیوی. هرگاه این پیوند قطع شود، حیات دنیوی از افق متعالی خویش تهی می‌گردد و به امری بی‌جهت و پوچ تبدیل می‌شود.

از نظر علامه طباطبایی، اساس معنا و ارزش زندگی در نسبت آن با آخرت نهفته است. او در تفسیر آیه «وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ لَلْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُتَّقُونَ» (انعام: ۳۲)، دنیا را به بازی و سرگرمی تشبیه می‌کند، اما بلافاصله تصریح می‌نماید که این نفی، ناظر به «دنیای منقطع از آخرت» است، نه دنیایی که در مسیر کمال و عبور به آخرت قرار دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۴۵۸). بدین معنا، ارزش زندگی دنیوی وابسته به جهت آن است: اگر در راستای غایت وجودی و لقای الهی باشد، عین معنا و ارزش است؛ و اگر از آن جدا گردد، به پوچی و بی‌غایتی می‌انجامد. در این چارچوب، آخرت‌باوری نقش دوگانه دارد: نخست، به‌مثابه افق غایی هستی که معنای زندگی را تعیین می‌کند؛ و دوم، به‌عنوان معیار ارزش‌گذاری اعمال انسانی. در پرتو ایمان به آخرت، هر کنش و تصمیم انسانی از سطح منافع کوتاه‌مدت و دنیوی فراتر می‌رود و در نسبت با کمال نهایی تفسیر می‌شود. در نتیجه، رفتار اخلاقی، علم‌جویی، و تلاش برای عدالت، همگی معنا و ضرورت خود را از نسبت‌شان با حیات اخروی می‌گیرند.

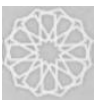
علامه طباطبایی در المیزان به بحران بی‌معنایی در زندگی انسان معاصر نیز توجه دارد. وی ریشه این بحران را در بریدگی از غایت اخروی و فراموشی نسبت انسان با خدا می‌داند. به نظر او، هنگامی که انسان خود را صرفاً موجودی طبیعی و محدود به دنیا بداند، غایت وجودی خویش را از دست می‌دهد و

امتداد غایت وجودی انسان به سوی لقای الهی قرار دارد.

در مجموع، انسان‌شناسی علامه طباطبایی بر پیوندی عمیق میان فطرت، حرکت و غایت استوار است. انسان به حسب فطرت، در طلب کمال مطلق است؛ به حسب حرکت جوهری، در مسیر تکوینی تکامل به‌سوی تجرد و قرب قرار دارد؛ و به حسب غایت وجودی، در نهایت به لقای الهی می‌رسد. از این رو، حیات دنیوی نه امری بی‌هدف، بلکه مرحله‌ای از سیر وجودی انسان است که هر لحظه در آن معنای زندگی در نسبت با آخرت شکل می‌گیرد. ایمان به آخرت، در این نظام فکری، نه فقط آموزه‌ای اعتقادی، بلکه مبنای هستی‌شناختی معنا، امید و اخلاق است. بدین‌سان، علامه طباطبایی با تلفیق مبانی فلسفی صدرایی و آموزه‌های قرآنی، تبیینی از انسان ارائه می‌دهد که در آن، آخرت ادامه و کمال طبیعی وجود انسان است. چنین انسان‌شناسی‌ای، حیات دنیوی را مقدمه تحقق نهایی وجود انسان در جهان دیگر معرفی می‌کند و بدین ترتیب، پایه‌ای فلسفی برای معنابخشی به زندگی فراهم می‌آورد.

۳،۳ پیوند آخرت‌باوری و معنای زندگی از دیدگاه علامه طباطبایی

در منظومه فکری علامه طباطبایی، مسئله معنای زندگی ارتباطی تنگاتنگ با غایت وجودی انسان و سرنوشت اخروی او دارد. به باور وی، زندگی زمانی واجد معناست که در مسیر حرکت وجودی انسان به سوی کمال مطلق، یعنی خداوند متعال، قرار گیرد. از این منظر، آخرت نه صرفاً مرحله‌ای از حیات پس از مرگ، بلکه غایت و مقصد حقیقی هستی انسان است؛ مقصدی که همه مراتب وجودی و اخلاقی او در جهت تحقق آن معنا می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۱). علامه بر این نکته تأکید می‌کند که حیات دنیوی در ذات خود مقدمه و مزرعه آخرت است. دنیا به عنوان مرتبه‌ای از مراتب وجود، بستر فعلیت‌یابی استعدادهای روحی انسان است؛ جایی که او از طریق علم، اراده و عمل، حقیقت خویش را



و انسان با مرگ، از حجاب دنیا کنار رفته و حقیقت آن را مشاهده می‌کند» (همان، ج ۱، ص ۲۷۴). از این دیدگاه، انسان در هر لحظه در مسیر کشف آن حقیقت باطنی است و زندگی دنیوی، مرحله‌ای از تحقق تدریجی آخرت است. این تفسیر، نسبت آخرت و معنا را از دوگانگی زمانی به وحدت هستی‌شناختی ارتقا می‌دهد. زندگی زمانی معنا دارد که در آن، انسان درک کند هر لحظه از زیست او، در حقیقت، ساختن چهره آخری خویش است. به تعبیر دیگر، معنا در دل سیر به سوی آخرت تحقق می‌یابد، نه در بیرون از آن.

از دیدگاه علامه طباطبایی، معنای زندگی به نحو بنیادین با آخرت‌باوری گره خورده است. انسان از آن‌رو که دارای فطرت الهی و در حال حرکت جوهری به سوی کمال است، تنها در پرتو باور به آخرت می‌تواند جهت، ارزش و امید را در حیات خویش باز یابد. آخرت غایت طبیعی وجود انسان و تفسیر نهایی از هستی اوست. بنابراین، ایمان به آخرت، نه صرفاً آموزه‌ای اعتقادی، بلکه بنیانی هستی‌شناختی برای معنا بخشی به زندگی است. زندگی بدون این ایمان، از افق متعالی تهی می‌شود و در سطح تمایلات زودگذر و لذت‌های مادی فرو می‌ماند. در مقابل، انسان آخرت‌باور در پرتو امید به لقای الهی، زیستی اخلاقی، آگاهانه و معنادار می‌یابد که هر لحظه آن بخشی از سیر وجودی او به سوی بی‌نهایت است.

۴ نقش آخرت‌باوری در معناداری زندگی انسان از نظر چارلز تیلور

۴٫۱ از ایمان ساده به ایمان بازتابی

چارلز تیلور در اثر مهم خود، *عصر سکولار (A Secular Age)*، به تحلیل تحولات معنایی و اعتقادی انسان از دوران پیشامدرن تا عصر مدرن می‌پردازد. او معتقد است که در جوامع پیشامدرن، باور به خداوند و زندگی پس از مرگ امری بدیهی و پذیرفته

زندگی‌اش به بازی بی‌پایان تمایلات زودگذر فرو کاسته می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۸۹). ایمان به آخرت، در مقابل، افقی از معنا می‌گشاید که زندگی را در بستر یک حرکت کلی و غایی معنا می‌کند؛ حرکتی که از خدا آغاز می‌شود و به خدا بازمی‌گردد (إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، بقره: ۱۵۶). از دیدگاه علامه، باور به آخرت نه تنها به پرسش از سرنوشت انسان پاسخ می‌دهد، بلکه احساس معنا، امید و مسئولیت را در زندگی او زنده می‌سازد. زیرا در این نگرش، هیچ فعلی از بین نمی‌رود و هر نیتی تأثیری وجودی در مسیر انسان دارد. حتی رنج‌ها و ناکامی‌های دنیوی، در پرتو آخرت‌باوری، معنایی تازه می‌یابند و می‌توانند بخشی از مسیر تکامل انسان به سوی کمال نهایی باشند (همان، ج ۱۹، ص ۲۱۱).

یکی از نکات برجسته در فلسفه علامه، ارتباط میان آخرت‌باوری و اخلاق است. او معتقد است که اعمال اخلاقی، صرفاً رفتارهایی اجتماعی یا قراردادی نیستند، بلکه صورتی وجودی دارند و حقیقت انسان را می‌سازند. بدین ترتیب، هر عمل نیک، مرتبه‌ای از کمال را در جان انسان تحقق می‌بخشد، و هر عمل شر، نقصی در وجود او ایجاد می‌کند. در آخرت، این صورت‌های وجودی آشکار می‌شوند و حقیقت درونی انسان، که در دنیا در پس حجاب ظاهر پنهان است، عیناً ظهور می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۳). از این منظر، اخلاق و معنای زندگی دو روی یک حقیقت‌اند: اخلاق مسیر تحقق معناست، و معنا نتیجه زیستن اخلاقی در نسبت با آخرت است. انسان آخرت‌باور نه از ترس کیفر، بلکه به انگیزه کمال وجودی و قرب الهی عمل می‌کند. چنین نگرشی، زندگی را از سطح زیست طبیعی به مرتبه زیست معنوی ارتقا می‌دهد و به آن جهت و غایت می‌بخشد.

علامه طباطبایی با الهام از مبانی حکمت متعالیه، آخرت را صرفاً رویدادی مربوط به آینده نمی‌داند، بلکه مرتبه‌ای از هستی می‌شمارد که در باطن همین عالم جاری است. وی در تفسیر خود می‌گوید: «قیامت در باطن همین دنیا موجود است



بلکه باید امکان تلفیق آن‌ها با جهان‌بینی سکولار و تجربه‌های روزمره را نیز در نظر گیرد. در نتیجه، ایمان بازتابی ویژگی بنیادین دوران مدرن است و نقش مهمی در حفظ انسجام معنایی و جهت‌دهی به زندگی ایفا می‌کند. این بازاندیشی، زمینه‌ای برای فهم بهتر رابطه میان انسان، ارزش‌ها و افق‌های متعالی فراهم می‌آورد و به انسان امکان می‌دهد که حتی در شرایط سکولار نیز زندگی خود را هدفمند و معنادار تجربه کند.

به طور خلاصه، تحول ایمان از حالت ساده به بازتابی، بازتابی از تحولات فرهنگی و اجتماعی مدرنیته است که تجربه معنایی انسان را دگرگون کرده است. این تغییر، با ایجاد چالش‌های جدید برای یافتن معنا و جهت، ضرورت بازاندیشی در باورها و جستجوی افق‌های متعالی برای حفظ انسجام وجودی را برای انسان معاصر برجسته می‌کند.

۴٫۲ بحران معنا در دوران سکولار

در دوران مدرن، کاهش سلطه نهادهای دینی و افزایش فردگرایی موجب شده است که بسیاری از انسان‌ها با تجربه‌ای از تهی‌بودگی و گسست معنایی مواجه شوند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۲؛ برگر، ۱۳۷۸، ص ۴۶). به‌ویژه در جوامع سکولار، جایگاه پیشین مراجع مذهبی و ساختارهای معنابخش سنتی کمرنگ شده و افراد برای یافتن معنا و جهت در زندگی دیگر نمی‌توانند صرفاً به پیش‌فرض‌های دینی تکیه کنند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۳؛ مک‌این‌تایر، ۱۳۸۶، ص ۵۰).

تیلور بر این باور است که بدون افق‌های متعالی، انسان مدرن تجربه زیسته خود را به شکل تهی و گسسته احساس می‌کند؛ یعنی زندگی روزمره فاقد انسجام و جهت‌مندی است و احساس پوچی و بی‌هدفی به‌طور گسترده تجربه می‌شود (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۲؛ هاورواس و جونز، ۱۳۸۹، ص ۱۱۵). این بحران معنایی ناشی از آن است که ارزش‌ها و اهدافی که پیش‌تر در نهادهای دینی و اجتماعی

شده در سطح اجتماعی بود و نیازی به تأمل یا بازاندیشی فردی نداشت. این باورها، همانند چارچوبی فرهنگی و اخلاقی، معنای زندگی را برای انسان‌ها تضمین می‌کرد و به عنوان پیش‌فرضی اجتماعی، رفتارها، ارزش‌ها و تجربه زیسته انسان را جهت‌دهی می‌نمود. (Taylor, 2007, p. 724) در این دوران، ایمان فردی عمدتاً در چارچوب نهادها و عرف اجتماعی شکل می‌گرفت و انسان‌ها از انسجام معنایی و جهت‌یابی زندگی خود بهره‌مند بودند. با ظهور مدرنیته، روندهای اجتماعی، فرهنگی و معرفتی بنیادین تغییر یافتند. رشد فردگرایی، گسترش علوم تجربی، و نقد عقلانی باورهای سنتی موجب شد که ایمان دیگر به صورت بدیهی پذیرفته نشود و جای خود را به ایمان بازتابی بدهد. ایمان بازتابی، به معنای باوری است که انسان مدرن نمی‌تواند آن را به سادگی بپذیرد؛ بلکه باید در چارچوب تجربه فردی، نقد عقلانی و شرایط اجتماعی جدید آن را بازاندیشی کند. (Taylor, 2007, p. 725) به بیان دیگر، ایمان از یک وضعیت ساده و بدیهی به مرحله‌ای پیچیده و نیازمند تأمل تبدیل شده است، و انسان مدرن موظف است برای حفظ باورهای سنتی خود، دلایل و مشروعیت آن‌ها را مورد بررسی قرار دهد. این تغییرات در «شرایط ایمان» پیامدهای عمیقی بر معنای زندگی انسان معاصر دارد. فقدان پیش‌فرض‌های اجتماعی درباره ایمان موجب شده است که انسان‌ها در مواجهه با پرسش‌های بنیادی درباره هدف، ارزش و غایت زندگی با چالش‌های جدی مواجه شوند. به ویژه، فقدان یقین در باورهای دینی یا سنتی سبب می‌شود که افراد برای یافتن معنا و جهت در زندگی مجبور باشند خود را در نسبت با افق‌های متعالی و ارزش‌های معنابخش بازتعریف کنند. (Taylor, 2007, p. 726) در چنین شرایطی، ایمان دیگر صرفاً یک امر دینی نیست، بلکه یک ابزار برای انسجام وجودی و حفظ جهت و معنا در زندگی به شمار می‌رود. تیلور نشان می‌دهد که این تحول، ضرورت بازاندیشی در ایمان را به همراه دارد. انسان مدرن نه تنها باید باورهای دینی خود را نقد و ارزیابی کند،



۴،۳ آخرت‌باوری به‌عنوان افق متعالی

معنا

چارلز تیلور در اثر برجسته خود، عصر سکولار، به تحلیل تحول تجربه معنایی انسان از دوران پیشامدرن تا مدرن می‌پردازد و نشان می‌دهد که ایمان و باورهای دینی چگونه از حالت بدیهی و ساده به «ایمان بازتابی» تبدیل شده‌اند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۲۴). او در فصل‌های مربوط به «شرایط ایمان» و «بحران معنا» تأکید می‌کند که انسان مدرن، حتی اگر سکولار باشد، برای یافتن معنا و جهت در زندگی نیازمند افق‌های متعالی است (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۲۸-۷۲۶؛ مک‌ایننتایر، ۱۳۸۶، ص ۴۵). این افق‌ها چارچوبی فراهم می‌آورند که زندگی انسان را از محدودیت‌ها و تجربه‌های گذرا فراتر می‌برد و امکان انسجام وجودی، جهت‌دهی به اعمال و تعریف ارزش‌های پایدار را فراهم می‌کند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۰؛ هاورواس و جونز، ۱۳۸۹، ص ۱۱۲). در جوامع پیشامدرن، باور به خداوند و آخرت به عنوان پیش‌فرض اجتماعی پذیرفته می‌شد و نیازی به بازاندیشی فردی نداشت (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۲۴؛ برگر، ۱۳۷۸، ص ۳۷). این باورها در نهادهای مذهبی، فرهنگی و سیاسی ریشه داشتند و زندگی انسان‌ها را به طور طبیعی جهت‌دهی می‌کردند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۲۵؛ گورسکی، ۱۳۸۲، ص ۵۶). بنابراین، انسان پیشامدرن بدون تردید و دغدغه، معنای زندگی خود را از طریق ایمان به آخرت و ارزش‌های الهی تجربه می‌کرد. با ظهور مدرنیته و گسترش فردگرایی، علوم تجربی و نقد عقلانی باورهای سنتی، شرایط ایمان دگرگون شد. تیلور این تغییر را گذار از ایمان ساده به ایمان بازتابی می‌داند؛ یعنی انسان مدرن دیگر نمی‌تواند باورهای دینی و معنوی خود را بدیهی فرض کند و برای حفظ آن‌ها ناچار به بازاندیشی و بازتفسیر شخصی است (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۲۸-۷۲۹؛ کازانوا، ۱۳۸۵، ص ۸۹). در این شرایط، انسان برای حفظ معنا و جهت در زندگی، نیازمند «افق متعالی» است که بتواند ارزش‌ها و اعمال او را در

تثبیت شده بودند، اکنون دیگر اعتبار طبیعی ندارند و نیاز به بازاندیشی و بازتعریف فردی پیدا کرده‌اند (کازانوا، ۱۳۸۵، ص ۸۹). برای مثال، فردی که در جامعه‌ای سکولار زندگی می‌کند، ممکن است تلاش کند تا ارزش‌های اخلاقی یا اهداف شخصی خود را به صورت فردی بازتعریف کند؛ اما در غیاب یک افق متعالی، این تلاش‌ها اغلب ناکامل و ناپیوسته باقی می‌مانند و فرد احساس می‌کند زندگی او فاقد جهت و معناست (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۴-۷۳۳). تیلور این وضعیت را «بحران معنا» می‌نامد و نشان می‌دهد که انسان مدرن برای مقابله با آن، به پذیرش افق‌هایی فراتر از محدودیت‌های روزمره نیاز دارد (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۴؛ برگر، ۱۳۷۸، ص ۴۶).

یکی از مهم‌ترین راه‌حل‌های پیشنهادی تیلور برای مقابله با این بحران، بازگشت یا پذیرش نوعی افق متعالی معنا است که می‌تواند در قالب باورهای دینی مانند ایمان به آخرت، یا ارزش‌های اخلاقی و آرمان‌های انسانی تجلی یابد (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۴-۷۳۵؛ مک‌ایننتایر، ۱۳۸۶، ص ۵۵). این افق‌ها به انسان امکان می‌دهند تا تجربه زیسته خود را سازماندهی کرده و زندگی روزمره را در چارچوبی هدفمند و معنادار تجربه کند، حتی اگر باور دینی فردی به صورت بازتابی باشد و نه بدیهی (هاورواس و جونز، ۱۳۸۹، صص ۱۱۶-۱۱۴). در نتیجه، بحران معنا در دوران سکولار نه صرفاً ناشی از فقدان ایمان دینی، بلکه ناشی از نبود افق‌های متعالی و چارچوب‌های معنابخش است. بر اساس تحلیل تیلور، انسان مدرن بدون پذیرش این افق‌ها ممکن است دچار تهی‌بودگی، سردرگمی و فقدان جهت شود، اما با شناسایی و پذیرش افق‌های معنایی—چه دینی، چه اخلاقی یا آرمانی—می‌تواند انسجام و جهت‌دهی لازم برای یک زندگی هدفمند و معنادار را باز یابد (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۵-۷۳۲؛ برگر، ۱۳۷۸، صص ۴۶-۴۷).



می‌کند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۳؛ برگر، ۱۳۷۸، ص ۴۶). باور به آخرت یا افق‌های متعالی دیگر امکان بازتعریف تجربه زیسته و سازماندهی زندگی در چارچوب ارزش‌ها و اهداف معنادار را فراهم می‌آورد. بنابراین، آخرت‌باوری نه تنها یک باور دینی بلکه یک ابزار روان‌شناختی و فرهنگی برای معنابخشی به زندگی و حفظ انسجام معنایی و جهت‌دهی است (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۴-۷۲۶؛ هاوراس و جونز، ۱۳۸۹، صص ۱۱۶-۱۱۴). در نتیجه، تحلیل تیلور نشان می‌دهد که افق‌های متعالی معنا، از جمله باور به آخرت، شرط لازم برای تجربه یک زندگی هدفمند و معنادار در جهان مدرن هستند. این دیدگاه به ویژه برای انسان‌های سکولار اهمیت دارد، زیرا بدون پذیرش افق‌های فراتر از محدودیت‌های روزمره زندگی ممکن است دچار تهی‌بودگی، سردرگمی و فقدان جهت شود (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۵-۷۳۰؛ مک‌این‌تایر، ۱۳۸۶، ص ۵۵).

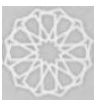
۵ مقایسه تطبیقی

در جهان مدرن، کاهش سلطه نهادهای دینی و افزایش فردگرایی موجب شده است که بسیاری از انسان‌ها با بحران معنا و تجربه تهی‌بودگی مواجه شوند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۲؛ برگر، ۱۳۷۸، ص ۴۶). این بحران معنایی به ویژه در جوامع سکولار محسوس است، جایی که ساختارهای سنتی معنابخش مانند خانواده گسترده، جامعه مذهبی و مناسک دینی دیگر نقش سابق خود را در انسجام زندگی انسان‌ها ندارند. تیلور بر این باور است که بدون افق‌های متعالی، زندگی انسان مدرن گسسته و فاقد انسجام است؛ به عبارت دیگر، فرد تجربه زیسته خود را تهی و فاقد جهت‌مندی حس می‌کند (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۳-۷۳۴؛ هاوراس و جونز، ۱۳۸۹، ص ۱۱۵). این وضعیت پیامد طبیعی گذار از ایمان ساده به ایمان بازتابی است، چرا که انسان مدرن دیگر نمی‌تواند باورهای دینی و اخلاقی را بدیهی فرض کند و برای حفظ آنها نیازمند بازاندیشی شخصی و پذیرش افق‌های فراتر از زندگی روزمره

چارچوبی فراتر از تجربه‌های روزمره قرار دهد (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۰؛ مک‌این‌تایر، ۱۳۸۶، ص ۵۰).

یکی از مهم‌ترین مصادیق این افق متعالی، باور به آخرت است. این باور، حتی برای انسان سکولار، به عنوان نمادی از ارزش‌ها و هدف‌های فراتر از زندگی روزمره عمل می‌کند (تیلور، ۱۳۸۶، ص ۷۳۲؛ هاوراس و جونز، ۱۳۸۹، ص ۱۱۵). به عبارت دیگر، ایمان به زندگی پس از مرگ یا باور به مبدأ متعالی، نقطه مرکزی معنایی ایجاد می‌کند که انتخاب‌ها و رفتارهای انسان را سامان می‌دهد و تجربه زیسته او را از تهی‌بودگی و پوچی حفظ می‌کند (برگر، ۱۳۷۸، ص ۴۲). برای نمونه، فردی که باور دارد اعمال او پیامدهایی فراتر از زندگی مادی خواهد داشت، انگیزه‌ای معنادار برای رفتار اخلاقی، خدمت به دیگران یا جستجوی کمال پیدا می‌کند؛ این مثال نشان می‌دهد که باور به آخرت، فراتر از یک اعتقاد دینی صرف، نقش عملی و روان‌شناختی در زندگی دارد (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۳-۷۳۴).

تیلور همچنین تأکید می‌کند که افق‌های متعالی محدود به باورهای دینی نیستند. ارزش‌های اخلاقی، آرمان‌های انسانی و اهدافی که انسان‌ها به آن‌ها متعهد می‌شوند، می‌توانند جایگزین یا مکمل ایمان به آخرت باشند (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۵-۷۳۴؛ مک‌این‌تایر، ۱۳۸۶، ص ۵۵). به عنوان مثال، تعهد به عدالت اجتماعی، حفاظت از محیط زیست یا پیگیری علم و دانش می‌تواند همان نقش افق متعالی را ایفا کند، به شرط آنکه نمایانگر ارزش‌ها و اهدافی فراتر از زندگی روزمره باشد. از این منظر، آخرت‌باوری نمونه‌ای برجسته از تحقق افق متعالی معنا است، اما ماهیت آن از نظر تیلور می‌تواند متنوع و انعطاف‌پذیر باشد (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۵-۷۳۰). افق‌های متعالی معنا نقش مهمی در مقابله با بحران معنایی انسان مدرن ایفا می‌کنند. تیلور نشان می‌دهد که در جهان سکولار، فقدان این افق‌ها موجب تجربه گسست معنایی می‌شود؛ زندگی فرد از انسجام و جهت خالی می‌شود و تهی‌بودگی معنا، احساس پوچی و بی‌هدفی ایجاد



است (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۲۸-۷۳۰؛ کازانوا، ۱۳۸۵، ص ۸۹).

از سوی دیگر، علامه طباطبایی نشان می‌دهد که در غیاب توجه به آخرت و کمال نهایی، زندگی دنیوی تهی و فاقد جهت می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۱). او بر این نکته تأکید دارد که انسان زمانی می‌تواند ارزش و معنا در زندگی خود را تجربه کند که اعمال و سیر وجودی خود را در نسبت با هدف نهایی یعنی قرب الهی تنظیم نماید. در منظمه فکری علامه، آخرت‌باوری شرط لازم برای انسجام و جهت‌دهی زندگی است و بدون آن، زندگی در معرض پوچی و تهی‌بودگی قرار دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۷۴؛ همان، ج ۲، ص ۴۵۵). به عبارت دیگر، باور به آخرت و حرکت به سوی کمال نهایی، معنا و ارزش زندگی انسان را تضمین می‌کند و به او امکان می‌دهد تا رفتار، اخلاق و انتخاب‌های خود را با یک معیار فراتر از محدودیت‌های مادی و گذرا تنظیم کند.

با مقایسه این دو رویکرد، تفاوت اصلی در بستر و نگرش تحلیلی آن‌ها مشهود است. رویکرد علامه بیشتر متافیزیکی و الهیاتی است و بر پیوند انسان با مبدأ متعالی و کمال نهایی تأکید دارد، در حالی که رویکرد تیلور روان‌شناختی و اجتماعی است و حتی انسان سکولار را نیز در تحلیل خود وارد می‌کند (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۵-۷۳۰). تیلور نشان می‌دهد که افق‌های متعالی معنا می‌توانند علاوه بر باورهای دینی، در قالب ارزش‌های اخلاقی، آرمان‌های انسانی و اهداف فردی نیز تحقق یابند و انسان را از تهی‌بودگی نجات دهند (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۴-۷۳۵؛ مک‌ایننتایر، ۱۳۸۶، ص ۵۵). این انعطاف‌پذیری، امکان گفت‌وگو میان فلسفه اسلامی و فلسفه معاصر دین را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که حتی در جهان سکولار نیز نیاز انسان به معنا و جهت پایدار همچنان پابرجاست. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های تحقق این افق متعالی، باور به آخرت است. تیلور تأکید می‌کند که ایمان به زندگی پس از مرگ یا باور به مبدأ متعالی، ایجاد می‌کند که انتخاب‌ها و رفتارهای انسان را سامان می‌دهد و

تجربه زیسته او را از تهی‌بودگی و پوچی حفظ می‌کند (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۴-۷۳۳؛ برگر، ۱۳۷۸، ص ۴۲). برای نمونه، فردی که معتقد است اعمال او پیامدهایی فراتر از زندگی مادی دارد، انگیزه‌ای معنادار برای رفتار اخلاقی، خدمت به دیگران یا جستجوی کمال پیدا می‌کند؛ این مثال نشان می‌دهد که باور به آخرت فراتر از یک اعتقاد دینی صرف، نقش عملی و روان‌شناختی قابل توجهی در زندگی انسان دارد.

افق‌های متعالی معنا تنها محدود به باورهای دینی نیستند. تیلور نشان می‌دهد که ارزش‌های اخلاقی، آرمان‌های انسانی و اهدافی که انسان‌ها به آن‌ها متعهد می‌شوند، می‌توانند جایگزین یا مکمل ایمان به آخرت باشند (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۴-۷۳۵؛ مک‌ایننتایر، ۱۳۸۶، ص ۵۵). به عنوان مثال، تعهد به عدالت اجتماعی، حفاظت از محیط زیست یا پیشرفت علمی می‌تواند همان نقش افق متعالی را ایفا کند، به شرط آنکه نمایانگر ارزش‌ها و اهدافی فراتر از زندگی روزمره باشد. این نکته نشان می‌دهد که معنابخشی به زندگی در جهان مدرن نیازمند افق‌هایی فراتر از محدودیت‌های روزمره است، چه دینی و چه اخلاقی و آرمانی.

در تحلیل تطبیقی، می‌توان گفت که هر دو متفکر بر اهمیت ایمان به آخرت و افق‌های متعالی برای انسجام و جهت‌دهی زندگی انسان تأکید دارند. در حالی که علامه طباطبایی بیشتر بر بعد متافیزیکی و الهیاتی تمرکز دارد، تیلور به ضرورت ایجاد معنا در بستر اجتماعی و فردی مدرن توجه می‌کند. به بیان دیگر، تلفیق این دو دیدگاه نشان می‌دهد که باور به آخرت، چه به صورت دینی و چه به صورت نمادین یا اخلاقی، می‌تواند ابزار مؤثری برای مقابله با بحران معنا و تهی‌بودگی زندگی انسان‌های معاصر باشد (تیلور، ۱۳۸۶، صص ۷۳۰-۷۳۵؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۶۱).

بر اساس این تحلیل، حتی انسان سکولار نیز بدون پذیرش افق‌های متعالی ممکن است دچار تهی‌بودگی، سردرگمی و فقدان جهت شود. به بیان



با مبدأ متعالی و حرکت به سوی کمال نهایی تبیین می‌شود و شرط لازم برای تجربه ارزش، معنا و غایت در زندگی دنیوی است. این نگرش، معنابخشی را به یک فرآیند متافیزیکی و الهیاتی گره می‌زند و تأکید می‌کند که بدون توجه به آخرت و هدف نهایی، زندگی انسان دچار تهی‌بودگی و فقدان جهت می‌شود. از سوی دیگر، چارلز تیلور با تحلیل تحولات فرهنگی و اجتماعی مدرنیته، نشان می‌دهد که انسان مدرن، حتی اگر سکولار باشد، برای تجربه زندگی معنادار و انسجام وجودی به افق‌های متعالی نیازمند است. این افق‌ها می‌توانند در قالب ایمان دینی، ارزش‌های اخلاقی، آرمان‌های انسانی یا اهداف فراتر از زندگی روزمره تحقق یابند. تیلور با مفهومی انعطاف‌پذیر از افق‌های متعالی، امکان معنابخشی حتی برای انسان‌های سکولار را نیز فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که فقدان چنین افق‌هایی می‌تواند موجب تهی‌بودگی، سردرگمی و بحران معنایی در زندگی شود.

مقایسه تطبیقی این دو دیدگاه نشان می‌دهد که هرچند رویکرد علامه بیشتر متافیزیکی و دینی است و رویکرد تیلور اجتماعی و روان‌شناختی است، اما هر دو بر ضرورت پذیرش یک افق فراتر از محدودیت‌های زندگی روزمره برای معنابخشی و جهت‌دهی به زندگی انسان تأکید دارند. باور به آخرت، چه به شکل اعتقاد دینی و الهیاتی و چه به صورت ارزش‌های اخلاقی و آرمان‌های انسانی، ابزاری مؤثر برای مقابله با تهی‌بودگی و بحران معنا در جهان مدرن محسوب می‌شود.

در مجموع، نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که گفت‌وگو و تلفیق بین فلسفه اسلامی و فلسفه دین معاصر می‌تواند زمینه‌ای فراهم کند تا انسان مدرن، حتی در جهان سکولار، راه‌هایی برای حفظ انسجام، معنا و جهت در زندگی خود بیابد. باور به آخرت و افق‌های متعالی معنا، چه در بستر دین و چه در قالب ارزش‌های اخلاقی و آرمانی، نه تنها انسان را از تهی‌بودگی محافظت می‌کند، بلکه امکان رشد، کمال و هدفمندی در زندگی را فراهم می‌آورد. این

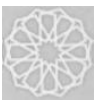
دیگر، افق‌های متعالی، چه در قالب باور به آخرت، چه ارزش‌های اخلاقی و آرمان‌های انسانی، شرط لازم برای تجربه یک زندگی هدفمند و معنادار هستند. این دیدگاه نشان می‌دهد که معنابخشی به زندگی، به ویژه در جهان سکولار، تنها محدود به اعتقادات دینی نیست، بلکه پذیرش و تعهد به اهداف و ارزش‌های فراتر از زندگی روزمره نیز نقش حیاتی دارد.

در مجموع، تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که نگاه علامه طباطبایی و چارلز تیلور به آخرت‌باوری و افق‌های متعالی معنا مکمل یکدیگر هستند: علامه بر بعد متافیزیکی و پیوند انسان با خداوند تأکید می‌کند، در حالی که تیلور بر نقش اجتماعی و روان‌شناختی باورها و ارزش‌های معنابخش در مواجهه با بحران معنا تأکید دارد. ترکیب این دو دیدگاه، تصویری جامع از نقش ایمان و افق‌های متعالی در جهت‌دهی به زندگی انسان ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که حتی در جهان مدرن و سکولار، نیاز انسان به معنا، جهت و انسجام وجودی همچنان پابرجاست. بنابراین، علامه طباطبایی معنا را در نسبت با حقیقتی متعالی و غایت کمال انسانی تبیین می‌کند؛ تیلور معنا را امری زیسته، تاریخی و اجتماعی می‌داند که نیازمند افق‌هایی فراتر از فردیت است.

ترکیب این دو رویکرد می‌تواند تصویری جامع‌تر از مسئله معنا در جهان امروز ارائه دهد و در نتیجه، باور به آخرت چه در قالب الهیاتی و چه در قالب نمادین یا ارزشی می‌تواند پاسخی مؤثر به بحران معنا در جهان معاصر باشد و نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌دهی به زندگی انسان ایفا کند.

۶ نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبایی و چارلز تیلور نشان می‌دهد که باور به آخرت و پذیرش افق‌های متعالی معنا، نقش بنیادینی در جهت‌دهی و انسجام زندگی انسان دارد. در منظومه فکری علامه طباطبایی، آخرت‌باوری بر اساس پیوند انسان



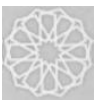
افق‌های متعالی برای تجربه یک زندگی معنادار را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری اهمیت نقش ایمان و باورهای معنابخش را در مواجهه با چالش‌های روانی، اجتماعی و فرهنگی عصر مدرن برجسته می‌سازد و ضرورت توجه به



منابع

- الویری، حسین. (۱۳۹۲). معنای زندگی و دین. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- برگر، پیتر. (۱۳۷۸). سقف مقدس: عناصر نظریه جامعه‌شناختی دین، ترجمه‌ی احمد محمودی، تهران: انتشارات خوارزمی.
- تیلور، چارلز. (۱۳۸۶). عصر سکولار، ترجمه‌ی علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). معاد در قرآن. قم: اسراء.
- حسینی، سید مهدی. (۱۳۹۳). «تحلیل هستی‌شناختی معاد در اندیشه علامه طباطبایی». فصلنامه معارف اسلامی، ۲۵(۳)، ۶۵-۸۸.
- رضایی، مهدی. (۱۳۹۷). مطالعات فلسفه اسلامی و معنای زندگی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا). (۱۳۸۶). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. قم: دار احیاء التراث العربی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن (ترجمه‌ی موسوی همدانی). تهران: جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۶۴). بداية الحکمة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۵). بداية الحکمة و نهاية الحکمة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City, NY: Doubleday.
- Casanova, J. (2006). *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۴). نقد و بررسی تطبیقی آراء علامه طباطبایی و چارلز تیلور در باب معنای زندگی. تهران: انتشارات حکمت.
- فرانکل، ویکتور. (۱۳۸۸). انسان در جستجوی معنا، ترجمه: احمد آرام. تهران: نشر نی.
- کازانوا، خوزه. (۱۳۸۵). عصر سکولار و جامعه مدرن، ترجمه‌ی مهدی محقق، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گورسکی، پل. (۱۳۸۲). انقلاب انضباطی: کالونیسیم و ظهور دولت در اروپا، ترجمه‌ی ناصر فکوهی، تهران: انتشارات نگاه.
- محمدی، علی. (۱۳۹۶). «معاد و کمال انسان در اندیشه علامه طباطبایی». فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ۱۱۸(۱)، ۹۱-۱۱۲.
- مک‌این‌تایر، آلن. (۱۳۸۶). پس از فضیلت: بررسی نظریه اخلاقی، ترجمه‌ی حسن امامی، تهران: انتشارات هرمس.
- هاورواس، استنلی و جونز، لیندال. (۱۳۸۹). چرا روایت؟ مطالعاتی در الهیات روایتی، ترجمه‌ی محمدرضا شریفی، تهران: انتشارات سمت.
- یزدان‌پناه، یدالله. (۱۳۹۰). حرکت جوهری و نتایج انسان‌شناختی آن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).



- Connolly, William E. (2011). *A World of Becoming*. Durham, NC: Duke University Press.
- Gorski, P. S. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. University of Chicago Press.
- Hauerwas, S., & Jones, L. G. (1997). *Why Narrative?: Readings in Narrative Theology*. Wipf and Stock Publishers.
- Legenhausen, Muhammad. (2010). *Islam and Religious Pluralism*. London: Al-Hoda.
- MacIntyre, A. (2007). *After Virtue: A Study in Moral Theory* (3rd ed.). University of Chicago Press.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Nasr, Seyyed Hossein. (2002). *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. New York: HarperCollins.
- Hauerwas, S., & Jones, L. G. (1997). *Why Narrative?: Readings in Narrative Theology*. Wipf and Stock Publishers.
- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Doubleday.
- Casanova, J. (2006). *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press.
- Gorski, P. S. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. University of Chicago Press.
- Smith, James K. A. (2014). *How (Not) to Be Secular: Reading Charles Taylor*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.